

غزوه بدر در نگاه متفاوت قرآن و سیره‌نویسان

محمد حسن بیگی*، عبدالواحد قادری**

چکیده

غزوه بدر نخستین جنگ مهم پیامبر اسلام (ص) بود که پیروزی در آن بر حیثیت و جایگاه مسلمین و حکومت نوپای مدینه افزود. این جنگ به دلیل اهمیتی که داشت، هم مورد توجه خداوند متعال در قرآن کریم قرار گرفت و سوره انفال در شأن آن نازل شد؛ و هم سیره‌نویسان و اخباریان اسلامی بدان توجه ویژه‌ای داشته‌اند؛ اما ظاهراً نگاه قرآن با سیره‌نویسان و مورخان بدان واقعه، اندکی متفاوت است. مسئله اصلی پژوهش، دستیابی به دلایل وقوع جنگ بدر از نگاه قرآن و تفاسیر اسلامی است. از این‌رو، این پرسش را مطرح می‌کند که چرا برداشت‌ها درباره این جنگ بین قرآن و سیره‌نویسان متفاوت است؟ و چرا سیره‌نویسان تلاش می‌کنند دیدگاه خود را بر قرآن تحمیل نمایند؟ فرض پیش رو در این نوشتار بر این مبنا شکل می‌گیرد که قرآن عامل اصلی جنگ را دفع تهدید قریش علیه دولت نوپای مدینه می‌داند؛ اما سیره‌نویسان و مورخان، دلیل اصلی جنگ را حمله مسلمین به کاروان قریش و دستیابی به منابع مالی آنها ذکر می‌کنند. دستاورد پژوهش بررسی و تجزیه و تحلیل نبرد بدر با رویکرد قرآنی و متفاوت از نوشته سیره‌نویسان اسلامی است. **واژه‌های کلیدی:** قرآن، سیره‌نویسان، غزوه بدر، کاروان قریش.

* استادیار گروه تاریخ دانشگاه اراک. (mohaamad.beigi@gmail.com)

** دانش‌آموخته دکتری تاریخ اسلام دانشگاه تربیت مدرس. (vahedqaderi@yahoo.com)

تاریخ دریافت ۹۵/۰۲/۰۸ تاریخ پذیرش ۹۵/۰۶/۱۰

مقدمه

عصر نبوت از نظر مسلمانان مقطعی حساس در تاریخ اسلام در نظر گرفته می‌شود؛ زیرا بنای آینده اسلام در همین مقطع پی‌ریزی شد. از آنجاکه منبع دوم دین اسلام، پس از قرآن، سنت حضرت رسول (ص) است، محقق باید اهتمام ویژه‌ای جهت بررسی آن به کار ببندد و خود را از مشاجرات کلامی و مذهبی دور کند. سنت پیامبر (ص) که گاهی تعبیر سیره نیز از آن شده شامل بخش‌هایی از حیات رسول اکرم (ص) است که مبنای عمل پیروان آن حضرت پس از خود ایشان قرار گرفته است. هرچند این گفته به معنای صرف پیروی از همه سنن آن حضرت نیست، بلکه در اصول فقه سنن حضرت را چندین قسم دانسته، مراتب پیروی آن نیز بالطبع روشن شده است. این تحقیق تنها به بخشی از حیات پیامبر (ص) می‌پردازد که شامل مغازی و جنگ‌های ایشان است. مغازی عبارت از جنگ‌هایی است که حضرت محمد (ص) مستقیماً در آن حضور داشتند و در مقابل آن جنگ‌هایی که به تعیین فرمانده‌ای بر سپاه اعزامی اکتفا نموده‌اند، سیره خوانده می‌شود. سیره‌نگاران تعداد غزوات را ۲۷ و سرایا را از ۳۶ تا ۸۲ نگاشته‌اند. در این پژوهش غزوه بدر که یکی از مهم‌ترین غزوات آن حضرت (ص) است، مورد مطالعه قرار می‌گیرد. غزوه بدر در رمضان سال دوم هجرت رخ داد که در آن مسلمانان به بزرگ‌ترین پیروزی خود تا آن زمان علیه مشرکین قریش دست پیدا کردند. نکته مهم در مورد این غزوه، بیان مفصل آن در قرآن (سوره انفال) است؛ اما آنچه در کتب سیره آمده، حاکی از اقدام حضرت رسول (ص) مبنی بر حمله به کاروان قریش و این‌که جواز حمله از جانب ایشان با چنین قصدی صورت گرفته، در حالی‌که با بررسی فرموده‌های قرآن نوع اقدام ایشان در واقع دفع حمله قریش است که تأیید و تصدیق بر سندی است که در سنن ابی داوود بدان اشاره شده است. بحث اخیر نخستین موضوع جنگ بدر است، در پی رخداد جنگ موضوعات عدیده دیگری نیز رخ داد که از اهم آنها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱- مسئله اسرا، کشتن یا اسیر گرفتن؛

۲- فدیة اسرا؛

۳- کشتن اسیر پس از اسارت چنان‌که پیامبر (ص) دستور دادند که دو تن از

معاندین مکی ایشان کشته شوند؛

۴- مسئله مربوط به بحث تعلیم مسلمانان توسط مشرکین اسیرشده و فدیة قرار دادن آن جهت آزادی اسرا.

مسئله اصلی پژوهش بررسی دیدگاه‌های متفاوت قرآن و سیره‌نویسان درباره این غزوه است و اینکه چه تفاوتی در دیدگاه‌های قرآن و سیره‌نویسان درباره این واقعه وجود دارد؟ در جواب می‌توان گفت قرآن این جنگ را نبردی دفاعی معرفی کرده که هدف از آن دفع خطر احتمالی قریش بوده است. اما سیره‌نویسان آن را نبردی تهاجمی دانسته‌اند که در پی کسب غنائم و به تلافی مصادره اموال مهاجرین در مکه بوده است. روش تحقیق روشی کتاب‌خانه‌ای و با اتکا به قرآن کریم، منابع دست اول و تحقیقات روز مورخان است که با مقایسه روایت‌ها بین دو دسته منابع قرآن و سنت (سیره) تلاش شده است تا نبرد بدر از نگاه قرآن و مورد بررسی قرار گیرد. در خصوص جنگ بدر مطالعات نسبتاً خوبی انجام شده است که از مهمترین آن کتابی با عنوان غزوه بدر کبری (پژوهشی درباره جنگ بدر) است. این کتاب مجموعه مقالاتی از محققان ساکن مدینه است که توسط شهلا بختیاری به فارسی ترجمه شده است.

همه مقالات این کتاب به جنگ بدر اختصاص دارند و تقریباً سایر وجوه این نبرد مهم را مورد بررسی قرار داده‌اند. مقالات این کتاب به ترتیب عبارتند از:

- رابطه مسلمانان با قبایل اطراف مدینه در عهد پیامبر (ص) از دکتر محمد عبدالهادی الشیبانی؛
- غزوه ی بزرگ بدر در اسفار یهود و مسیحیت، تحقیقی در زمینه دلالت‌های مکانی بر اساس اشارات سفر اشعیاء از دکتر لیلی صالح محمد زعزوع و دکتر عصام احمد حسین مدیر؛
- ویژگی‌های طبیعی منطقه ی بدر و تأثیر آن در وقوع نبرد از دکتر محمود ابراهیم الدوعان؛
- زمین‌شناسی و جغرافیای شهر بدر از محمد بن حامد رحیلی؛
- مسیر سپاه مسلمانان به سوی بدر از دکتر سلیمان الرحیلی؛
- مسیر سپاه مشرکان از مکه ی مکرمه به سوی بدر از حامد موسی الخطیب و حسن البکری؛

- سندیت حدیثی غزوه‌ی بدر کبری از مصطفی عمار منلا؛
- سندیت قرآنی غزوه بدری کبری از احمد محمد شعبان؛
- استراتژی در غزوه بدر کبری از انور ماجد عشقی؛
- آثار امنیتی نبرد بدر کبری: رویکرد جغرافیایی از اصم عبدالحافظ احمد اصم؛
- آثار سیاسی، اقتصادی و امنیتی نبرد بدر کبری از دکتر فوزی محمد عبده ساعاتی؛
- ایجاد پایگاه‌های اطلاعات جغرافیایی در مورد غزوات حضرت رسول (ص) (پروژه‌ی پیشنهادی) از علی بن معاضه الغامدی؛
- روایات متناقض درباره غزوه بدر (جمع و سندیت آنها) از دکتر محمد بن محمد العواجی.

پژوهشی‌های موردی نیز درباره بدر نوشته شده‌اند که از آن جمله «مدیریت پیامبر اسلام (ص) در غزوه بدر» نوشته علی عفری است که از چارچوب مدیریتی به مساله جنگ بدر پرداخته است.

البته در هیچ یک از تحقیقات نام برده از نگاه تطبیقی روایات قرآنی و نوشته‌های سیره نویسان به غزوه بدر نگریسته نشده است و نوشته‌های سیره‌نویسان در ترازوی نقد قرار نگرفته کاری که در این پژوهش سعی شده است بدان پرداخته شود. اما نوآوری مقاله پرداختن به موضوع مهم تفاوت دیدگاه‌های قرآن و سیره‌نویسان درباره این جنگ است که عمدتاً مغفول مانده است و چون سیره‌نویسان و مورخان همواره تلاش می‌کردند دیدگاه خود را به بر دیدگاه قرآن تحمیل نمایند؛ نگاه و دلایل قرآن درباره جنگ بدر نادیده گرفته شده بود. در این پژوهش تلاش شده با بررسی دیدگاه دو طرف (قرآن و سیره نویسان) سرانجام نبرد بدر از نگاهی قرآنی مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گیرد.

جنگ بدر از منظر کتب سیره

بدر در اصل یکی از بازارهای معروف عرب بود که هر سال افراد قبایل مختلف در آنجا جهت خرید و فروش و مفاخره و مشاعره گرد هم می‌آمدند. این محل در مسیر تجاری مدینه و مکه به شام در نزدیکی دریای سرخ در یک ناحیه کوهستانی و صعب‌العبور

واقع است (شبلی نعمانی و ندوی، ۱۳۸۱: ۱/۳۰۶). بدر به واسطه‌ی جنگ مهمی که در صدر اسلام در آن به‌وقوع پیوست، در تاریخ اسلام ماندگار شد.

۱. ابوداود در سنن خود از فعالیت‌های مشرکین قریش بر ضد حضرت رسول (ص) در مدینه خبر می‌دهد که مدتی قبل از جنگ بدر شروع شده بود. مطابق این روایت، کفار مکه به عبدالله بن ابی‌نامه نوشتند که «محمد را در شهر خود پناه داده‌ای، او را اخراج کن وگرنه ما به مدینه آمده محمد و تو را نابود خواهیم کرد» (همان). در کتب سیره و مغازی ذکری از این روایت نشده به همین دلیل این غزوه در نزد سیره‌نگاران حالت دفاعی نداشته است. هرچند در پژوهشی با توجه به فرموده‌های قرآن و روایات سیره در اصل روایات مغازی و سیره تشکیک ایجاد کرده است و با توجه به روایات حمله سپاه قریش را عامل جنگ دانسته است (زرگری‌نژاد، ۱۳۸۵: ۳۷۳). حمله‌های قریش به‌صورت دسته‌های کوچک به‌طور متناوب جهت گشت زنی و تهاجم به اطراف مدینه و همچنین عمل پیامبر (ص) در مورد اعزام گروه‌های مشابه جهت غارت کاروان‌های تجاری، نشان از تقابل بزرگ میان دو طرف داشت. ارسال سرایا قبل از وقوع جنگ بدر به خارج از مدینه از جانب حضرت رسول (ص) و نیز حملات قریش و هم‌پیمانان ایشان نمونه واضح این امر بود، چنان‌که حمله کرز بن جابر فهري به چراگاه‌های مدینه از آن موارد بود (واقدي، ۱۴۰۹: ۱۱-۱۲/۱). اما قریش برای راه‌اندازی جنگی تمام‌عیار علیه دولت نوپای مدینه نیاز به تدارکات مالی داشت. در این راستا کاروان تجاری‌ای را به رهبری ابوسفیان به شام فرستاد که درباره آن گفته شده که هیچ زن و مردی در مکه نبود که حداقل یک مثقال در این کاروان سرمایه‌گذاری نکرده باشد. (همان: ۲۷-۲۸)^۱ مورخان درصدد بررسی و اسباب و نتایج این سفر تجاری برنیامده‌اند و تنها آن را به‌صورت یک واقعه بیان کرده‌اند، غافل از اینکه چرا اهل مکه با تمام ثروت و دارایی خود در این کاروان مشارکت کردند؟!...

کاروان هنوز از شام حرکت نکرده بود که حادثه قتل حضرمی روی داد. طبری به نقل از عروه‌ی بن زبیر علت جنگ بدر را کشته شدن عمرو بن حضرمی به دست

۱. در طبقات ابن سعد این قول از ابوسفیان آمده که: «و الله ما بمكة من قریش و لا قریشه له نش و صاعد

واقده بن عبدالله سهمی نوشته است. (طبری، ۱۳۷۵: ۳/ ۹۴۸) در اثنای این واقعه خبر نادرستی، مبنی بر حرکت مسلمانان به منظور حمله به کاروان قریش، در مکه شایع شد که باعث خشم قریشیان مکه شد. کاروان قریش نیز به نزدیکی‌های بدر رسیده بود. بر طبق منابع پیامبر جهت حمله به کاروان با اصحاب به مشورت پرداخت و در واقع طرف سخنان ایشان در این مشاوره انصار بودند؛ زیرا بر طبق قرار آنها تعهد حمایت از پیامبر (ص) در مدینه را داشتند نه در بیرون از مدینه. بزرگان انصار منظور پیامبر (ص) را دریافتند لذا همراهی خود را تا پای جان اعلام کردند. سپاه اسلام در دوازدهم رمضان سال دوم حرکت نمود. تعداد سپاه مسلمانان را ۳۱۳ نفر نوشته‌اند که ۶۰ نفر از مهاجرین و بقیه از انصار بودند. پیامبر (ص) بسبس بن عمرو و عدی بن الزبّاء را جلوی سپاه جهت تجسس و کسب خبر اعزام داشت. طبری در تاریخ خود به‌طور مفصل وقایع پس از خروج از مدینه را آورده است.^۱ در جبهه مخالف، مشرکین نیز با طلب استمداد ابوسفیان از مکه درصدد مجهز نمودن حرکت سپاه خود بودند. طبری و سایر مورخان در اثنای این مباحث داستان‌آمیز عاتکه را نیز نقل کرده‌اند. سپاه قریش با ۱۰۰۰ جنگجو و یک‌صد سوار به همراه سران قریش به جز ابولهب عازم بدر شدند.

۲. با رسیدن سپاه مشرکین به بدر و اطلاع یافتن از عدم دست‌یابی مسلمانان به کاروان و به‌سلامت رفتن آن، در میان آنها بر سر ادامه جنگ اختلاف افتاد؛ اما در نهایت با اصرار عمرو بن هشام (ابوجهل) تصمیم به جنگ گرفتند. دو سپاه رویاروی هم قرار گرفتند. قبل از جنگ افراد خیرخواهی وجود داشتند که چندان مشتاق جنگ و خون‌ریزی نبودند. یکی از آنها حکیم بن حزام بود که به پیش عتبه رفته و اظهار داشت که اگر شما بخواهید امروز بهترین روزی است که شما می‌توانید به‌عنوان یک فرد نیک‌نام و مصلح در تاریخ باقی بمانید و این روز یادگار جاودانه‌ای برای شما قرار گیرد. عتبه گفت: چگونه؟ حکیم گفت آنچه قریش می‌خواهند فقط خون‌بهای حضرمی است، او هم پیمان تو بوده لذا خون‌بهای او را از جانب خود به قریش بپرداز؛ اما ابوجهل با این پیشنهاد مخالفت کرد و از ابوحنیفه فرزند عتبه سخن به میان آورد که مهر پدری و احساسات بر او غالب شده و اراده‌اش سست گردیده

۱. جلد ۲ صفحه ۹۰۰ به بعد.

است. ابوجهل برادر ابوعامر، حضرمی را صدا زده و از هدر رفتن خون برادرش صحبت کرد. عکس‌العمل ابوعامر سبب هیجان بیشتر سپاه مشرکین گردید و از آن طرف عتبه نیز که از طعن ابوجهل خبر یافت و حمیت جاهلی او را فراگرفت، میدان جنگ را صحنه آزمایش قرارداد، بدین ترتیب از طرف مشرکین جنگ حتمی شد. (همان: ۹۴۹)

۳. دو صف آماده کارزار شدند، قرآن این صحنه را چنین توصیف می‌فرماید: برای شما نشان عبرتی است در آن دو گروهی که یکی در راه خدا و دیگری در راه کفر با یکدیگر می‌جنگیدند. (آل‌عمران: ۱۳) حضرت در همان حال که ناظر جنگ بود، دست‌ها را بالا برده و فرمودند: بارالها آنچه بدان وعده فرموده‌ای امروز به آن وفا فرما؛ بارالها اگر این چند نفر امروز کشته و نابود شوند تا قیامت، تو مورد پرسش قرار نخواهی گرفت. سپس فرمودند: به‌زودی این جمع شکست خواهند خورد و پشت به شما خواهند کرد (قمر: ۴۵) و نوید فتح و پیروزی دادند. جزئیات بیشتر در مورد این غزوه و آنچه در میدان نبرد به وقوع پیوسته، نظیر ماجرای عبدالرحمن بن عوف و امیه بن خلف که زمانی بلال را شکنجه داده بود... را می‌توان در کتب تاریخی، سیره و صحیحین (بخاری و مسلم) یافت.

۴. پس از پایان جنگ و پیروزی سپاه اسلام، مسلمانان بر سر غنائم به‌دست‌آمده دچار اختلاف شدند و همین اختلاف در مورد اسرا نیز بروز کرد که پیامبر بنا به رویه خودشان، در مواردی که هنوز حکمی از جانب خدا در آن مورد نازل نشده بود، با اصحاب به مشورت پرداختند. درنهایت با گرفتن فدیة در قبال اسیران، آزادی آنها تأمین شد، هرچند گروهی گرفتن فدیة را قبول نداشتند و مفسران آیه ۶۸ سوره انفال را در این مورد آورده‌اند که در این مورد نیز بر سر شأن نزول آیه اختلاف است.^۱ از روایت صحیح مسلم و ترمذی معلوم می‌شود که این عتاب بر گرفتن فدیة یا جمع‌آوری مال غنیمت نازل گردید. عموماً مردم چنین فهمیده‌اند که عتاب بر این نازل شد که چرا اسیران جنگی کشته نشده‌اند. چنان‌که استدلال آنها بر این آیه است که: مادامی که در میدان نبرد، خوب جنگ و خونریزی نشود گرفتن اسیر مناسب

۱. بعضی از مورخین این آیه را در مورد حباب بن منذر در حین کارزار بدر تفسیر و برخی دیگر در مورد عمر بن خطاب نوشته‌اند.

نیست (انفال: ۶۷) و از این معلوم نمی‌شود که اگر قبل از قتل و خونریزی اسیر شدند پس از پایان نبرد باید کشته شوند. اسیران با گرفتن فدیة آزاد شدند و آنهایی که توان فدیة نداشتند در قبال آزادی خود موظف به آموزش خواندن و نوشتن به ده نفر از کودکان مسلمانان گردید.

وقایع قبل از جنگ بدر در یک دسته‌بندی در کتب را چنین می‌توان ذکر کرد:

۱- قتل حضرمی و به اسارت درآمدن دو تن قریشی که طبری آن را نخستین برخورد میان پیامبر (ص) و قریشیان آورده که پیش از رفتن ابوسفیان رخ داد و جنگ را میان دو طرف برانگیخت (طبری، همان: ۳/ ۹۴۴).

۲- خواب عاتکه سه روز قبل از حرکت سپاه مشرکین (همان: ۹۵۰).

۳- آمدن ضمضم بن عمرو و اعلام حرکت سپاه مسلمانان جهت حمله به کاروان قریش (همان: ۹۵۲).

۴- عزیمت پیامبر به همراه اصحاب به منظور حمله به کاروان تجاری قریش که از شام عازم مکه بود؛ و بی‌خبری سپاه اسلام از حرکت سپاه قریش تا محل بدر (ابن هشام، ۱۴۲۴: ۱/ ۶۰۷؛ منتظرالقائم، ۱۳۸۶: ۱۳۵؛ ابن سعد، ۲۰۱۱: ۶۷۰).

۵- اسارت غلامی در آبگیر بدر که بنا به گفته‌های طبری عدم اطلاع مسلمانان از آمدن سپاه مشرکان را می‌رساند (روایتی که با تردید و دودلی مسلمانان از همان آغاز حرکت همخوانی ندارد). (طبری، همان: ۳/ ۹۴۶؛ ابن سعد، همان: ۶۷۰) و در ادامه شروع جنگ بدر و باریدن باران در شب قبل از نبرد بدر.

بررسی جنگ بدر از منظر قرآن

یکی از امتیازاتی که این غزوه داراست، بیان تفصیلی آن از جانب خداوند متعال در قرآن مجید است و در این راستا سوره انفال را به منظور توضیح احسانات و انعامات خود و بیان پاره‌ای از مسائل مربوطه اختصاص داده است. بدین ترتیب برای فهم صحیح غزوه بدر منبعی موثق‌تر از قرآن وجود ندارد. خداوند در سوره انفال می‌فرماید: جز این نیست که مؤمنین آنانند که هرگاه الله یاد شود دل‌هایشان بترسد و هرگاه بر آنان آیات او تلاوت شود ایمان آنان را زیاده می‌کند و آنان به پروردگار خویش اعتماد می‌کنند. آنهایی که نماز بر پا می‌دارند و از آنچه به آنان رزق داده‌ایم خرج می‌کنند. آنان

مؤمنان راستین‌اند برای آنان نزد پروردگارشان درجات بلند، آمرزش و رزق نیکو هست. چنان‌که بیرون آورد تو را پروردگار تو از خانه تو با حق و همانا گروهی از مؤمنان ناخشنود بودند. جدال می‌کردند با تو در امر حق، پس از اینکه حق برای آنان ظاهر شد. گویا به‌سوی مرگ رانده می‌شوند و آنان در آن می‌نگرند؛ و به یاد آور نعمت الهی را آنگاه‌که خداوند به شما یکی از دو گروه را وعده داد که آن مال شما باشد و شما دوست داشتید که با گروه غیرجنگی روبرو شوید و خداوند می‌خواست که حق را ثابت کند با فرمان خویش و ریشه کافران را برکند. تا حق را ثابت کند و باطل را نابود کند گرچه گناهکاران ناخشنود باشند. آنگاه‌که فریاد می‌خواستید از پروردگار خویش پس اجابت کرد دعای شما را اینکه کمک خواهم کرد شما را هزار فرشته که از پس خویش گروهی دیگر را می‌آورند. آنگاه‌که طاری کرد بر شما خوابی سبک را به‌طور آرامش از جانب خود فرود آورد از آسمان آبی را بر شما تا پاک کند شما را با آن و آلودگی شیطان را از شما دفع کند و تا دل‌های شما را محکم کند و قدم‌های شما را استوار سازد. هنگامی‌که پروردگار تو به‌سوی فرشتگان وحی فرستاد که من با شما هستم پس استوار سازید مؤمنان را به‌زودی در دل‌های کافران رعب و وحشت خواهم انداخت. پس بزنید ای مسلمانان بر بالای پاسگان و بزنید از آنان هر بند و مفصل را. این به سبب آن است که آنان با الله و رسولش مخالفت کردند و هر کس با الله و رسولش مخالفت کند پس همانا الله سخت عذاب دهنده است. این را بچشید و بدانید که باری کافران عذاب دوزخ مهیا است. ای مؤمنان هرگاه با انبوه کافران برخورد کردید پس پشت به آنان نکنید... ای کافران اگر طلب فتح و پیروزی می‌کردید پس آمد فتح نزد شما و اگر بازایستید پس آن بهتر است برای شما و اگر بازگردید ما هم باز می‌گردیم و دفع نمی‌کند از شما جماعت شما هیچ‌چیزی را اگرچه بسیار باشد و بدانید که خداوند با مسلمانان است.

در ادامه قرآن از غنائم به‌دست‌آمده از غزوه بدر صحبت می‌کند: و بدانید هر آنچه شما از کافران به غنیمت گرفتید پس یک‌پنجم آن برای الله و رسولش و برای خویشاوندان و یتیمان و مساکین و مسافران است. اگر شما به الله ایمان آورده‌اید و به آنچه فرو فرستادیم بر بنده خویش روزی که حق از باطل جدا شد روزی که دو گروه با هم برخورد کردند و الله بر هر چیز تواناست آنگاه‌که شما در کناره نزدیک بودید و

کاروان پایین‌تر از شما بود و اگر با یکدیگر وعده جنگ می‌کردید البته اختلاف می‌کردید در میعاد لیکن خداوند جمع کرد تا کاری را که می‌خواست به انجام برساند. تا هلاک شود کسی که هلاک شده است پس از حجّت و زنده ماند کسی که زنده مانده است پس از حجّت و همانا خداوند شنوا و داناست. هنگامی که خداوند آنان را در خواب اندک به تو نشان داد و اگر آنان را زیاد نشان می‌داد البته سست می‌شدید و در کار جنگ با یکدیگر نزاع می‌کردید ولیکن خداوند سلامت داشت و هرآینه او به رازهای سینه‌ها آگاه است... سپس خطاب به مسلمانان می‌فرماید: و به‌سان کسانی که از خانه‌های خود از روی سرکشی و خودنمایی بیرون شدند و از راه خدا بازمی‌دارند مباشید و خداوند به آنچه عمل می‌کنند محیط (دربرگیرنده) است.

پس از بیان مقدمات جنگ و آنچه در جنگ به وقوع پیوست، قرآن در ادامه به بحث از نحوه برخورد با اسیران می‌پردازد که در آن مسئله مسلمانان تا آن زمان حکمی از جانب الله دریافت نکرده بودند و می‌فرماید: سزاوار پیامبر نیست که اسیر بگیرد تا اینکه قتل بسیار در زمین به وجود بیاورد (به بیانی دیگر، شایسته پیامبر نیست که اسیر بگیرد تا آنها را بکشد و باید در میدان نبرد کار را تمام کند) (هرچند این معنا با آنچه مفسرین مرادشان است در تضاد می‌نماید و آن را در تأیید نظر عمر بن خطاب و یا بعضی حباب بن منذر دالّ بر کشتن اسیران و یا ترجیح کشتن مشرکین تا اسارت آنان و درست نبودن گرفتن فدیة تعبیر و تفسیر نموده‌اند). شما کالای اندک دنیا را می‌خواهید و الله آخرت را می‌خواهد و خداوند غالب و با حکمت است. اگر حکم خداوند جلوتر صادر نشده بود البته می‌رسید به شما در آنچه گرفتید عذاب بزرگ. پس بخورید از آنچه غنیمت گرفتید حلال و پاکیزه و بترسید از خدا همانا خدا بخشاینده و مهربان است. ای پیامبر بگو آنان را که در دست شماست از اسیران اگر بدانند خداوند در دل‌های شما نیکی البته می‌دهد به شما بهتر از آنچه از شما گرفته شده است و بیامزد شما را و الله بخشاینده و مهربان است؛ و اگر آنان قصد خیانت با تو را داشته باشند پس هرآینه به الله خیانت کرده‌اند پیش‌تر بس غالب کرد بر آنان و خداوند دانا و با حکمت است. (سوره انفال)^۱

هنگام غزوه احد خداوند احسان خود را در مورد جنگ بدر چنین بیان می‌فرماید

۱. این سوره تشریح کاملی از جنگ بدر می‌دهد و تعداد آیات آن را خلاصه ذکر کردیم.

که: همانا خداوند در بدر شما را یاری کرد زمانی که شما ناتوان بودید پس از الله بترسید تا سپاسگزار باشید. (آل عمران: ۱۲۳)

نقد و بررسی غزوه بدر در سیره و قرآن

سیره‌نویسان مرقوم داشته‌اند که وقتی آن حضرت (ص) از مدینه خارج شدند قصدشان حمله به کاروان قریش بود. پس از اینکه سه چهار منزل از مدینه دور شدند، معلوم شد که قریش با سپاهی از مکه به سوی مدینه خارج شده است. آنگاه مهاجرین و انصار را گردآوردند تا با آنها به مشورت پردازند. وقایع بعدی بدر و اینکه طرف صحبت پیامبر (ص) انصار بودند در همان جا صورت گرفت؛ اما قرآن حقایق را برای ما چنین شرح می‌دهد. ابتدا از آیات ۵-۷

«كَمَا أَخْرَجَكَ رَبُّكَ مِنْ بَيْتِكَ بِالْحَقِّ وَإِنَّ فَرِيقًا مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ لَكَارِهُونَ (۵) يُجَادِلُونَكَ فِي الْحَقِّ بَعْدَمَا تَبَيَّنَ كَأَنَّمَا يُسَاقُونَ إِلَى الْمَوْتِ وَهُمْ يَنْظُرُونَ (۶) وَإِذْ يَعِدُكُمُ اللَّهُ إِحْدَى الطَّائِفَتَيْنِ أَنَّهَا لَكُمْ وَتَوَدُّونَ أَنَّ غَيْرَ ذَاتِ الشَّوْكَه تَكُونُ لَكُمْ وَيُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُحِقَّ الْحَقَّ بِكَلِمَاتِهِ وَيَقْطَعَ دَابِرَ الْكَافِرِينَ (۷)» (سوره انفال).

به لحاظ تجزیه و ترکیب نحوی او در «و ان فریقا» او حالیه است که معنایش چنین است: جمعی از مؤمنان نسبت به جنگ تردید داشته و دودل بودند و این درست زمانی بوده که آن حضرت از مدینه خارج می‌شدند نه اینکه آنان پس از خروج از مدینه دلهره و تردید داشتند؛ زیرا که به لحاظ مفهوم او حالیه، زمان خروج «من بیت» و تردید و دلهره آنها باید یکی باشد. باز هم در اینجا تردید بر سر خروج از نگاه سیره جهاد بوده درحالی که قرآن تردید و دودلی را به خاطر ترس از مرگ بیان داشته است. (شبلی نعمانی و ندوی، همان: ۱ / ۳۲۹ به بعد) در آیه فوق صریحاً مذکور است که هنگام واقعه بدر دو گروه در مقابل مسلمانان قرار داشتند: یکی کاروان بازرگانی قریش و دیگری سپاه قریش که از مکه خارج شده، به سوی مسلمانان در حرکت بودند. به نظر سیره‌نویسان آیه فوق مربوط به زمانی است که رسول اکرم (ص) به مکان بدر رسیده بودند؛ اما این مطلب صحیح به نظر نمی‌رسد؛ زیرا وقتی به بدر رسیده بودند کاروان قریش فرار کرده، نجات یافته بود، پس این چگونه صحیح است که: وعده پیروزی بر یکی از آن دو برای شما داده شده است؛ اما طبق فرموده قرآن این واقعه

مربوط به زمانی بوده که مسلمانان احتمال دسترسی به هر دو گروه را داشتند. در این آیه خداوند دو گروه از کفار را بیان کرده یکی کاروان تجاری و دیگری سپاه قریش، خواسته‌ی مسلمانان در ابتدا روبه‌رو شدن با گروه اوّل بود درحالی‌که این امر مورد رضایت خداوند نبود چنان‌که می‌فرماید: از یک‌سو کسانی هستند که قصد حمله به کاروان قریش (غیر ذات الشوکة) را دارند و از سوی دیگر خداوند می‌خواهد حق را قائم کند و ریشه کافران را برکند.

در قرآن چنان‌که تصریح شده، می‌فرماید: گروهی از مؤمنان آماده جنگ نیستند و با تو در این باره بحث و جدل می‌کنند پس ازاینکه حق واضح گشته تو گویی آنان به‌سوی مرگ سوق داده می‌شوند. تعدادی از صحابه به صورتی دچار تردید و هراسان می‌شوند که گویا کسی آنان را در کام مرگ قرار می‌دهد. اگر هدف فقط حمله به کاروان قریش بود، این ترس و اضطراب و دلهره و دودلی بر چه اساسی بوده است؟ قبل از این طبق نظر سیره‌نویسان و با توجه به اینکه افراد معدودی چندین بار به‌منظور حمله به کاروان قریش فرستاده شده بودند و در پی انجام مأموریت خویش با چندان مشکلی مواجه نشده بودند یا گزندی بدان‌ها نرسیده بود، این بار از کاروان قریش آن‌قدر ترس و وحشت داشته باشند که باوجود سپاه سیصد نفری باز هم در اضطراب و دلهره قرار گیرند. این خود دلیل قاطعی بر این امر است که در مدینه این خبر شایع شده بود که قریش با سپاهی عظیم به‌قصد حمله به مدینه از مکه حرکت کرده بودند. (همان)

آیه‌ای دیگر در قرآن مجید که درباره واقعه بدر زمانی که آن حضرت (ص) در مدینه بودند نازل گردید چنان‌که در صحیح بخاری در تفسیر این آیات اشاره شده است. خداوند می‌فرماید: کسانی از مؤمنان که در خانه نشسته‌اند به‌جز معذوران و کسانی که در راه خدا با مال و جان خود می‌جنگند برابر نیستند. خداوند مجاهدان با مال و جان را بر خانه‌نشین‌ها فضیلت و برتری داده است. بخاری درباره مفهوم این آیه قول عبدالله بن عباس را نقل کرده که: «لا یستوی القاعدون من المؤمنین» عن بدر و الخارجون إلی بدر (بخاری، ۱۹۸۷/۱۴۰۷، تفسیر آیه ۹۵ سوره نساء روایت ۴۲۲۹).^۱

۱. برخلاف این مورخان در باب این غزوه این گفتار را ذکر کرده‌اند که: مسلمانان وادار به عزیمت نشدند. کار به تمایل مطلق افراد واگذار شد بود زیرا حضرت (ص) به هنگام این پیشنهاد، به‌هیچ‌روی

قرآن مجید نسبت به کفار قریش که از مکه به قصد جنگیدن آمده بودند، می‌فرماید: و مانند کسانی نباشید که از خانه‌های خود مغرورانه و نمایشی بیرون آمده‌اند و مردم را از راه خدا بازمی‌دارند. (انفال: ۴۷) اگر کفار قریش فقط به قصد نجات کاروان تجاری خود بیرون آمده بودند، پس خداوند چگونه می‌فرماید آنها به منظور مانور جنگی و اظهار شأن و شوکت و بازداشتن مردم از راه خدا معنایی ندارد بلکه چون در واقع، آنها به منظور حمله به مدینه خارج شده بودند و مقصود آنها نیز به نمایش گذاشتن قدرت و توان جنگی خود و جلوگیری از رشد و گسترش اسلام بود، از این جهت خداوند متعال این خروج آنان را با غرور و نمایش و بازداشتن از راه خدا تعبیر فرمودند. نکته دیگر در مورد این آیه کاربرد «و یصدون عن سبیل الله» است که در قرآن صفت کافران است، صفتی که متجاوز بودن مشرکین قریش را بیان می‌دارد و در صورتی که اگر بگوییم حرکت سپاه قریش جهت دفاع از مال خود در کاروان بوده چرا خداوند تعبیر «یصدون» که یک نوع تهاجم را در متن خود قرار داده بکار می‌برد؟ اگر قصدشان بازداشتن مردم از راه خدا نبوده و هدفشان حمله نبوده چطور در قالب دفاع از کاروان صد عن سبیل الله می‌کردند؟

در احادیث نبوی نیز این واقعه با فرموده‌های قرآنی مطابقت دارد. روایت انس که در صحیح مسلم مذکور است هدف آن حضرت را جنگیدن با سپاه قریش بیان می‌دارد. (مسلم، ۱۳۷۴: باب غزوه بدر) روایت دیگری را احمد بن حنبل در مسند، ابن ابی شیبه در مصنف، ابن جریر در تاریخ خود و بیهقی در دلائل النبوة ذکر کرده‌اند که راوی آن علی بن ابی طالب (ع) است: علی بن ابی طالب (ع) گوید: هنگامی که به مدینه آمدیم در آنجا میوه‌هایی خوردیم که با (مزاج) ما سازگار نبودند، لذا مریض شدیم. آن حضرت از بدر می‌پرسیدند تا اینکه از حرکت مشرکین آگاه شدیم. آنگاه رسول اکرم (ص) به سوی

انتظار نداشتند که به جای کاروان با لشکر مکیان با آن وضعیت و تجهیزات در ناحیه بدر برخورد کنند به همین جهت بسیاری از صحابه در مدینه بر جای ماندند و چنین می‌پنداشتند که عزیمت رسول الله (ص) به سوی کاروان ابوسفیان، از آن حدودی که در سرایا و غزوات پیشین معهودشان بود، فراتر نخواهد رفت و به همین دلیل، بر جای ماندن هیچ‌یک از مسلمانان و عزیمت نکردن آنان به جبهه جنگ مورد سرزنش و یا مؤاخذه قرار نگرفت، طبری در جلد ۲ ابن هشام در جلد اول و از تحقیقات الرحیق المختوم در ص ۴۱۵؛ در حالی که در صحیح بخاری آیه ۹۵ سوره نساء به خاطر قاعدین و مجاهدین جنگ بدر نازل شده است.

بدر حرکت کردند، بدر نام چاهی است و ما قبل از مشرکان به آنجا رسیدیم. در این حدیث حتی نامی از کاروان قریش برده نشده است. (ابن حنبل، بی تا: باب غزوه بدر).^۱ قبل از واقعه بدر رسول اکرم (ص) در چند سریه مشتمل بر ۲۰ تا ۲۰۰ تن از صحابه را به منظور حمله به کاروان‌های قریش فرستادند که همه از مهاجرین بودند و انصار در میان آنان حضور نداشتند. سیره‌نویسان با صراحت این امر را مرقوم داشته و علت آن را چنین بیان کرده‌اند که انصار هنگام بیعت، برای خروج از مدینه تعهد نکرده بودند، درحالی‌که در غزوه تعداد انصار بیشتر از مهاجرین بود (مهاجرین ۷۴ صحابه و باقی انصار). این می‌تواند دلیل واضحی بر این امر باشد که آن حضرت در مدینه از حمله قریش آگاه شده بودند و روی این اساس انصار را مورد خطاب قرار دادند، زیرا بر مبنای عهدنامه‌ای که هنگام بیعت گرفته بودند، انصار در این موقع باید برای مبارزه با کفار قریش بیرون می‌رفتند. کاروانی که از مکه به شام می‌رفت، از نزدیک مدینه گذر می‌کرد و قبایلی که بین مکه و مدینه زندگی می‌کردند، عموماً تحت تأثیر و تسلط قریش قرار داشتند، برخلاف آن قبایل ساکن در بین مدینه و شام زیر نفوذ قریش نبودند؛ بنابراین اگر هدف حمله به کاروان قریش بود آن حضرت به سمت شام حرکت می‌کردند و این برخلاف منطق و دور از قیاس است که کاروان از شام بیاید و آن حضرت به جای اینکه به سوی شام بروند، به سوی مکه بروند و پس از اینکه پنج منزل را به سوی مکه طی کنند خبر برسد که کاروان فرار کرده و درگیری با سپاه قریش پیش آید. (شبلی نعمانی و ندوی، همان: ۳۴۰)

عموم سیره‌نگاران نوشته‌اند (و در کتب احادیث نیز منقول است) که در غزوه بدر هنگامی که رسول اکرم (ص) مردم را به خروج از مدینه و حرکت به جانب بدر تشویق کردند تعدادی از آنان آماده نشدند و تعلل ورزیدند. علت این امر این بود که آنها می‌دانستند هدف اصلی، جهاد یا غزوه نیست، بلکه مصادره کالاهای کاروان است و برای این هدف هر کس مختار است که شرکت کند یا نکند. طبری نوشته که: هنگامی که رسول‌الله (ص) مطلع شدند که کاروان ابوسفیان از شام حرکت کرده است،

۱. حَدَّثَنَا حَجَّاجٌ حَدَّثَنَا إِسْرَائِيلُ عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ عَنْ حَارِثَةَ بْنِ مُضَرَّبٍ عَنْ عَلِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ لَمَّا قَدِمْنَا الْمَدِينَةَ أَصَبْنَا مِنْ ثَمَارِهَا فَاجْتَوَيْنَاهَا وَأَصَابْنَا بِهَا وَعَكٌّ وَكَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَخَيَّرُ عَنْ بَدْرِ فَلَمَّا بَلَّغْنَا أَنَّ الْمُشْرِكِينَ قَدْ أَقْبَلُوا سَارَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَى بَدْرِ وَبَدْرٌ بُرٌّ فَسَبَقْنَا الْمُشْرِكُونَ إِلَيْهَا.

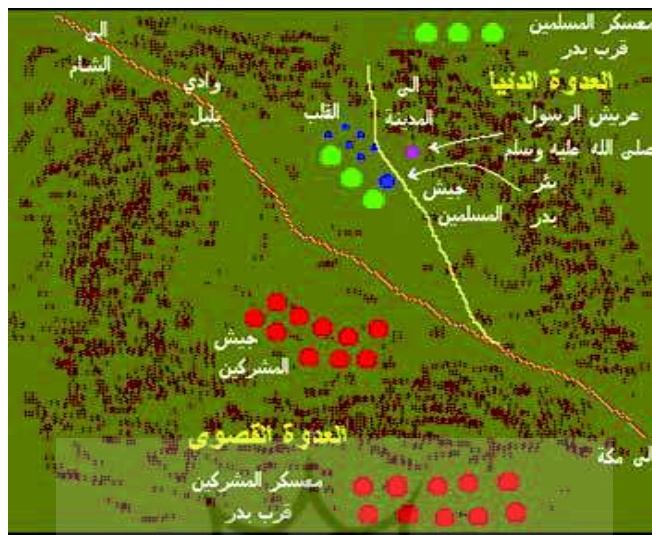
مسلمانان را به حضور طلبیدند و فرمودند: این کاروان قریش می‌آید که حامل ثروت و دارایی قریش است، حرکت کنید شاید خداوند آن را نصیب شما کند، مردم آماده شدند ولی بعضی شانه خالی کردند چون می‌دانستند که قصد آن حضرت شرکت در جنگی نیست. (طبری، جلد ۳: وقایع سال دوم هجری)

اما بیان این وقایع برخلاف نصّ صریح قرآن است. در قرآن مجید تصریح گردیده که: «كما اخرجك ربك من بيتك بالحقّ وإنّ فريقا من المؤمنین لكارهون - یجادلونك فی الحقّ بعدما تبیین كأنما یساقون إلى الموت و هم ینظرون» (انفال: ۶-۵)، قرآن با این فرموده بیان می‌دارد که ناخشنودی مؤمنان از عزیمت و طبق تعبیر قرآنی جدال در امر حق نه به سبب کاروان بلکه در واقع ترس از مرگ و فرورفتن در کام مرگ است.

نام جنگ: غزوه بدر
تاریخ: ۱۷ رمضان ۲ هجری.
مکان: در نزدیکی چاه‌های بدر.
حاضران در آن: ۳۱۳ نفر از مسلمین و نزدیک به ۱۱۰۰ نفر از مشرکین.
فرماندهان: پیامبر (ص) فرمانده مسلمین و ابوجهل فرمانده مشرکین.

سیر حرکت و سان سپاه اسلام: پیامبر (ص) موضع مشرف بر منطقه را انتخاب کردند و با صفوف منظمی در مقابل مشرکین قرار گرفتند.

نتیجه گیری

با بررسی روایات سیره‌نگاران و قرآن مشخص است که سیره‌نگاران بجای مبنا قرار دادن قرآن سعی کرده‌اند تا برای حوادث دلایل قرآنی بیاورند و قرآن را فرع آن قرار دهند. غزوه بدر نیز از آن جمله وقایع تاریخی مهم در صدر اسلام است که سیره‌نگاران روایت را بر آیات ترجیح داده‌اند. از روایت کتب آنها چند نکته در بیان این غزوه ذکر شده: الف. آغاز جنگ به سبب غارت کاروان بوده نه تلاقی با سپاه مشرکین؛ ب. پیامبر (ص) و مسلمانان تا چند منزلی حرکت خویش از عزیمت سپاه قریش خبردار نشده بودند در آنجا بود که به مشورت با صحابه نشستند؛ پ. در مدینه برخی از صحابه پیامبر (ص) را بدین خاطر که جنگی در کار نخواهد بود همراهی نکردند و موارد دیگری که همگی نشان‌دهنده این نکته است که جنگ بدر نه یک حرکت دفاعی بلکه حالت دستبرد به کاروان بوده است؛ اما در مقابل این قرآن برخلاف نظر سیره‌نگاران مقصّر اصلی این جنگ را کفار قریش معرفی می‌کند آنهایی که می‌خواستند «یصدون عن سبیل الله» کنند ولی خداوند با بیانی شیوا هدف جنگ را «یقطع دابر الکافرین» بیان می‌فرماید. قرآن به مانند سیره‌نگاران تنها هدف را کاروان ندانسته، بلکه می‌فرماید «و اذ یعدکم الله إحدی الطائفتین...» و از دو دسته نام می‌برد و سپس به میل و رغبت مؤمنان برای حصول به کاروان اشاره دارد «و تودون أن غیر ذات الشوکه» و قاعدین و کارهون

| غزوه بدر در نگاه متفاوت قرآن و سیره‌نویسان | ۱۷

از کارزار را نه بدان دلیل سیره‌نگاران بلکه «یساقون إلی الموت» بیان می‌فرماید. حاصل سخن، بیان نگاه متفاوت قرآن است به غزوه بدر و اینکه جنگ بدر نه به خاطر کاروان بلکه جهت دفع شرّ کفار بوده است.

فهرست منابع و مآخذ

- ابن سعد، محمد بن عمر، (٢٠١١م)، *طبقات ابن سعد، مکتبه الشامله*، نسخه ٣، ٢٣، www.shamela.ws.
- ابن هشام، عبدالملک، (١٤٢٤ه.ق)، *السيره النبویه، حقیقها، ضبطها و شرحها*، مصطفی السقا و ابراهیم الایاری و عبدالحفیظ شلبی، دمشق - سوریه، دارالخبر، الطبعة الخامسة.
- ابی داود، (بی تا)، سنن ابی داود، مکتبه الشامله، نسخه ٣، ٢٣، www.shamela.ws.
- أحمد بن حنبل، أبو عبدالله الشیبانی، *مسند الإمام أحمد بن حنبل، الأحادیث مذیلہ بأحكام شعيب الأرنؤوط علیها*، الناشر مؤسسة قرطبة - القاهرة، مکتبه الشامله، نسخه ٣، ١٤، www.shamela.ws.
- اذاعة القرآن الكريم، info@quran-radio.com غزوه بدر الكبرى بالصور.
- البخاری الجعفی، محمد بن إسماعیل أبو عبدالله، (١٤٠٧-١٩٨٧م)، *الجامع الصحيح المختصر*، تحقیق د. مصطفی ديب البغا مع الكتاب تعليق د. مصطفی ديب البغا، الناشر دار ابن كثير، اليمامة - بيروت، الطبعة الثالثة، مکتبه الشامله، نسخه ٣، ١٤، www.shamela.ws.
- المبارکفوری، صفی عبدالرحمن، (١٤٢٠ه.ق / ٢٠٠٠م)، *الرحیق المختوم بحث فی السیره النبویه علی صاحبها افضل الصلاه والسلام*، الهند، الجامعه السلفیه، بیروت - لبنان، دار الفكر، الطبعة الأولى.
- زرگری نژاد، غلامحسین، (زمستان ١٣٨٥)، *تاریخ صدر اسلام (عصر نبوت)*، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها، چاپ چهارم.
- طبری، محمد بن جریر، (١٣٧٥)، *تاریخ طبری یا تاریخ الرسل والملوک*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، انتشارات اساطیر، چاپ پنجم.
- طبری، محمد بن جریر، *تاریخ الرسل والملوک*، مکتبه الشامله، نسخه ٣، ٢٣، www.shamela.ws.
- مسلم القشیری النیسابوری، أبوالحسین مسلم بن الحجاج بن، (١٣٧٤ه.ق)، *الجامع الصحيح المسمى صحيح مسلم*، (به تحقیق وتصحيح محمد فؤاد عبد الباقي، صدرت عن دار إحياء الكتب العربية بالقاهرة) فريق عمل الطيماوي، الناشر دار الجيل بيروت + دار الأفاق الجديدة - بيروت، www.temawy.com، مکتبه الشامله، نسخه ٣، ١٤، www.shamela.ws.
- منتظرالقائم، اصغر، (پاییز ١٣٨٦)، *تاریخ اسلام (از آغاز تا سال چهارم هجری)*، دانشگاه اصفهان و سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها، چاپ سوم.
- نعمانی، علامه شلبی؛ ندوی، علامه سید سلیمان، (١٣٨١)، *فروغ جاویدان (سیره النبوی)*، ترجمه ابوالحسین عبدالمجید مرادزهی خاشی، زاهدان، انتشارات فاروق اعظم.
- واقدی، محمد بن عمر، (١٤٠٩ه.ق)، *المغازی*، تحقیق مارسدس جونز، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.